

УДК: 61(092):929 Отамановський

І.Ю. Робах, докт. іст. наук, ХНМУ

ВАЛЕНТИН ОТАМАНОВСЬКИЙ: МОЛОДІ РОКИ ВЧЕНОГО

У статті відтворюються дитинство і молодість видатного українського громадсько-політичного діяча, вченого і організатора науки Валентина Дмитровича Отамановського.

В статье воссоздаются детство и молодость выдающегося украинского общественно-политического деятеля, ученого и организатора науки Валентина Дмитриевича Отамановского.

The childhood and youth of prominent Ukrainian public figure, scientist and organizer of science Valentin D. Otamanovsky are restored in the article.

Історію науки та техніки (як і будь-яку історію взагалі) творять люди, серед яких вирізняються окремі значні постаті. Отже, біографічна складова є важливою частиною історії науки та техніки. Створення історико-біографічних портретів видатних діячів покликане сприяти її вивченню. До когорти таких видатних діячів вітчизняної науки, чий історико-біографічний портрет має бути створений, безумовно належить Валентин Дмитрович Отамановський. Один із засновників Української Центральної Ради, відомий громадсько-політичний діяч, знаний вчений, дослідник широкого гуманітарного, практично енциклопедичного спектру – краєзнавець і пам'яткознавець, спеціаліст з історії та права українських міст середньовіччя, історії медицини й аптечної справи, історик науки, бібліограф, видавець, перекладач і знавець багатьох мов, письменник, педагог, організатор науки, просвітянин та освітянин, доктор історичних наук, професор, він, як особистість, заслуговує на пильну увагу істориків.

«Чому не віддається належного В. Отамановському?»: – обурювався сорок років тому Роман Бжеський (псевд. Р. Млиновецький) – ще один учасник

українських визвольних змагань ХХ ст., відомий історик в екзілі [1, с. 468]. За роки незалежності України ставлення до постаті В.Д. Отамановського змінилося. Здається, про його життя і діяльність вийшло стільки літератури, що біографію В.Д. Отамановського можна вважати цілком відтвореною. Проте, це далеко не так. Незважаючи на постійний інтерес дослідників, вона залишається недостатньо вивченою. Насправді детально досліджені тільки декілька (хоча, безумовно, важливих і яскравих) епізодів життя Валентина Дмитровича, пов'язаних з його роботою на Поділлі в 1920-х роках [3; 4; 6; 7 та ін.] і участю в процесі «Спілки визволення України» в 1929–1930 роках [3; 4; 6; 7; 8 та ін.]. Інші ж біографічні відомості бувають «білими плямами». С.І. Кот намагався створити цілісний біографічний нарис, присвячений В.Д. Отамановському [9]. Йому вдалося вперше у вітчизняній літературі правдиво висвітлити багато сторінок біографії вченого. Проте його праця більш схожа на публіцистику, адже жодного посилання на джерела або історичні дослідження в ній немає. До того ж не позбавлена вона й фактографічних помилок, про які йдеться нижче. Окремі епізоди молодості Валентина Отамановського знайшли висвітлення також у працях В. Верстюка і Т. Осташко, Р. Млиновецького, З. Савчук, Ф.Г. Турченка та деяких інших [1; 7; 10; 11; 12; 13; 14].

Метою даної статті є відтворення життєвого шляху Валентина Дмитровича Отамановського від народження до вікопомних подій жовтня (листопада) 1917 р., тобто за перші 24 з половиною роки його життя.

Отамановський Валентин Дмитрович (псевдоніми: Золотополець, Вал. Злотополець) народився 14 лютого (за ст. ст) 1893 р. в багатодітній родині дрібного службовця (рахівника) цукроварні графів Бобринських. Дід Валентина був кантоністом («миколаєвським» солдатом з аракчеєвських поселень) і під час 25-літньої військової служби став фельдшером-практиком, брав участь в обороні Севастополя 1854–1855 рр. [15, арк. 2, 4, 33].

Щодо місця народження, то в істориків існують різні точки зору. Отже, спочатку звернемося до офіційних документів. До них, зокрема, належить особова справа під назвою «Харьковский Государственный Медицинский

Институт Министерства Здравоохранения УССР (ХГМИ). Г. Харьков. Отдел кадров. Дело № 28. Отамановский Валентин Дмитриевич. Зав. Кафедрой латинского языка. Начато 20 октября 1958 г. Окончено 17 января 1972 г. На 47 листах» [15], що міститься в архіві Харківського національного медичного університету. В документах справи працівник неодноразово власноруч вказав як місце свого народження м. Київ [там само, арк. 2, 4, 33]. А в листі начальника управління Міністерства державної безпеки по Саратовській області (в Саратові В.Д. Отамановський деякий час працював), опублікованому В. Пристайком і Ю. Шаповалом, вказаний «Златополь Киевской области» [8, с. 344]. Нагадаємо, що В.Д. Отамановський мав псевдоним Златополець, що за логікою цілком відповідає відомостям саратовських чекістів про місце його народження.

Ще один факт на підтвердження останньої версії. Наприкінці 1960-х років до Харківського медичного інституту надійшло кілька листів від златопольського (новомиргородського) краєзнавця І.К. Бойка з проханнями вислати матеріали про В.Д. Отамановського. «Матеріал про нашого земляка потрібен для історії міста Златополя», – писав краєзнавець. До речі, декілька слів про самого Івана Кіндратовича Бойка. Він очолював місцевий історико-краєзнавчий музей і працював відповідальним секретарем районної комісії з історії. Сам Златопіль 1959 р. було приєднано до Новомиргорода, а Златопільський район увійшов до складу Новомиргородського району Кіровоградської області. Згідно зі спогадами сучасних новомиргородців директор музею назбирав чимало матеріалів про В.Д. Отамановського. Іван Кіндратович помер 1990 р. А 1991 р. приміщення, де знаходився музей і зберігалися всі напрацювання І.К. Бойка, передали церкві. Її представники повикидали музейні матеріали просто неба. Деякі розібрали місцеві мешканці, а решта загинула [там само, арк. 31, 32, 43].

Таким чином, для златопільців В.Д. Отамановський земляк. Проте більшість дослідників вважає, що він родом із села Яблунівка. У тих краях тоді було чотири Яблунівки: найближчі до тодішнього Златополя – Велика і Мала

Яблунівки сучасного Смілянського району Черкаської області (Мала Яблунівка – це взагалі вже частина міста Сміла), друга за відстанню – Яблунівка сучасного Корсунь-Шевченківського району Черкаської області, а найвіддаленіша – Яблунівка сучасного Новоукраїнського району Кіровоградської області. Так от, С. Кот, Л. Кароєва та Л. Шпильова вважали, що В.Д. Отамановський народився в Яблунівці на Смілянщині [4, с. 134; 6, с. 3; 9, с. 663] (хоча пізніше Л. Кароєва змінила свою точку зору на користь Києва [3, с. 157]). В. Верстюк і Т. Осташко пишуть про Яблунівку Чигиринського повіту [10, с. 141]. Але це помилка, тому що смілянська Яблунівка входила до складу Черкаського повіту, а на Чигиринщині жодної Яблунівки не було [16]. С. Гальчак вважає малою батьківщиною В.Д. Отамановського новоукраїнську Яблунівку [2, с. 136], що, зважаючи на її віддалене від Златополя розташування, малоймовірно. На користь смілянської Яблунівки свідчать факти міцних зв'язків родини Отамановських саме зі Смілянщиною: дід і батько працювали на малосмілянській цукроварні [6, с. 13], а Мала Смілянка розташована зовсім поруч з Малою Яблунівкою (навпростець менше одного кілометра). До того ж, згідно з відомостями, наданими працівниками Смілянського краєзнавчого музею, так звана малосмілянська цукроварня графів Бобринських розташовувалася саме в Малій Яблунівці, а 1895 р. (тобто коли Валентину Отамановському було два роки) згоріла. Про пожежу на цукроварні В.Д. Отамановський згадує в «Автобіографії ув'язненого Валентина Отамановського» [там само]. А в «Моєму каятті» 1930 р., на відміну від документів 1958 р., він писав, що народився на Київщині, і тільки наприкінці 90-х років його родина переїхала до Києва [там само, с. 20]. Щодо Яблунівки, то її В.Д. Отамановський згадував в «Автобіографії ув'язненого...» 1929 р.: «Пам'ятаю себе в селі Яблунівці Смілянської волости...» [там само, с. 13]. Однак ні слова про те, що він там народився. І все ж, на нашу думку, на підставі непрямих доказів, можемо вважати цілком доведеним, що Валентин Дмитрович Отамановський народився в селі Мала Яблунівка Смілянської волості Черкаського повіту Київської губернії.

Отже, невдовзі в пошуках заробітків родина переїхала до Києва, де Валентин закінчив 1912 р. 5-ту Київську гімназію із золотою медаллю і вступив на юридичний факультет Київського університету. 1913 р. перейшов до Київського політехнічного інституту. У КПІ належав до напівлегальної Української студентської громади, де працював головою термінологічної комісії, складаючи українську наукову термінологію [10, с. 141].

1914 р., ще до початку Першої світової війни, у Варшаві виникла таємна організація «Братство самостійників», ідейним провідником якої став Валентин Отамановський. «Братство» працювало головним чином серед молоді, поширюючи націоналістичні ідеї. Члени «Братства» ухвалили постанову бойкотувати російську культуру і мову. Згідно з прийнятими в цій справі ухвалами члени «Братства» могли користуватися російською мовою в Україні лише в стисло означених випадках (зокрема для конспірації), були зобов'язані студіювати світову літературу і власне письменство. В. Отамановський, захоплюючися старою українською культурою, навіть опанував той стиль письма, якими писали українці за доби гетьманів.

Працювали над собою «самостійники», також вивчаючи минуле свого народу та політичні науки. «Братчик» на українських землях не мав права відвідувати російські театральні вистави, чи інші подібні імпрези, або купувати російські книжки в російських книгарнях, що функціонували в Україні. «Братство самостійників» поширювало статті М. Міхновського, Д. Донцова та інші подібні публікації.

Київське «Братство самостійників» нараховувало лише до трьох десятків осіб, такими ж нечисленними були й створені ним філії в інших містах України [12, с. 29–32].

Вже під час війни «самостійники» стали видавати нелегальний друкований орган — «Вільна думка» (про нього згадує Вал. Злотополец у «Життєписі-спомині», присвяченому Миколі Лизогубові) [17]. А невдовзі, 8 вересня 1916 р. заснували кооперативне видавництво «Вернигора» [12, с. 32]. Видавництво «Вернигора» поставивило своїм завданням ширити погляд на те,

що українська культура мусить орієнтуватися на Західну Європу, а не на Росію. Валентин захопився літературними перекладами українською мовою творів зарубіжних класиків. Рятуючись від поліцейських переслідувань, він став уповноваженим Комітету відділу харчових пунктів Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст (1916 р.). Повернувся до Києва за 2-3 тижні до революції, щоб продовжувати студії у вищій школі [6, с. 21].

«Братство самостійників» було цілком таємною і глибоко законспірованою організацією. Про його існування не повинен був знати ніхто з нечленів «Братства». У великій тайні приховувалися їх прізвища. «Братчики» складали присягу не розголошувати навіть сам факт існування організації [12, с. 33]. Навіть, ідейний натхненник українських самостійників Микола Міхновський, у якого були певні стосунки з В. Отамановським, не тільки не належав на початку весни 1917 р. до «Братства», а, очевидно, й не здогадувався про його існування, бо вже з перших днів революції з'являвся у колі «поступовців» і співпрацював із ними [11, с. 26].

Тому деякі історики вважають недоведеною діяльність «Братства самостійників» до 1917 р. [9, с. 664–665; 18, с. 105]. Їх сумніви спростовують архівні документи, винайдені Ф.Г. Турченком [13, с. 208–209]. При цьому самого Ф.Г. Турченка не можна долучити до апологетів В.Д. Отамановського, якого він взагалі називає то Отаманенком, то Отомановським [13, с. 238, 279, 310; 14, с. 74].

Українська історіографія відрізняється поліваріантністю точок зору на питання створення Центральної Ради. Серед засновників УЦР деякі історики (Р. Млиновецький, В. Верстюк, Т. Осташко) називають ідейного провідника «Братства самостійників» Валентина Отамановського [10, с. 142; 12, с. 114–115]. Більш того, стверджується, що само створення Української Центральної Ради ініціювало «Братство самостійників» 2 (15) березня 1917 р. Прихильники такої версії вважають, що «Товариство українських поступовців» вступило в процес творення Центральної Ради пізніше, прагнучи вирвати з рук «самостійників» політичну ініціативу. Р. Млиновецький і П. Мірчук пишуть про паралельне існування деякий

час (до двох тижнів) двох органів з однаковою назвою – Українська Центральна Рада і про їх злиття [12, с. 98, 100–101; 14, с. 64–65; 19, с. 57]. Щоправда, В. Верстюк, в останні роки дотримується інших поглядів [11, с. 23–46].

А от пріоритет В. Отамановського в створенні українських національних збройних сил заперечити значно важче. Його просто часто замовчують, називаючи імена М. Міхновського, С. Петлюри та ін., забуваючи, що саме за ініціатив Валентина Отамановського в Києві вже (2) 15 березня 1917 р. формувався штаб української міліції та почалося формування першої кінної сотні. Пізніше, разом із М. Міхновським В. Отамановський був одним із організаторів товариства «Український військовий клуб ім. гетьмана П. Полуботка», він організував і військовий клуб «Батьківщина». [10, с. 142; 12, с. 99, 127–128; 20, с. 61, 419]

(8) 21 квітня Український Національний Конгрес обрав В.Д. Отамановського до складу Центральної Ради. На відкритті конгресу він намагався виступити з доповіддю «Боротьба наших предків за самостійність України», але така спроба була вороже сприйнята «автономістами», і доповідь не відбулася. «Вісті з Української Центральної ради» в №4 за квітень 1917 р. надають таку інформацію: «8 квітня 1917 р. Перші загальні збори Української Центральної ради 8 квітня». Наводиться повний список членів Центральної ради, обраних на першому Українському Національному з'їзді. Зокрема, «Від партії самостійників: 22) Отамановський» [21, с. 63]. У першому томі двохтомного збірника документів і матеріалів «Українська Центральна Рада», виданому «Науковою думкою» 1996 р., цей документ опублікований. Там після слів «від партії самостійників» стоїть посилання 23 на примітки. У примітках під № 23 читаємо: «Українська партія соціалістів-самостійників (УПСС) утворилася у грудні 1917 р. на Всеукраїнському з'їзді самостійницьких груп і течій...» [там само, с. 533]. І далі все про УПСС. Незрозуміло навіщо, адже вона утворилася у грудні, а йдеться про квітень 1917 р. У наявності прикра помилка упорядників збірника. А в даному документі під «партією самостійників» найімовірніше мається на увазі не УПСС, а «Братство

самостійників», яке В.Д. Отамановський очолював. У такому випадку все стає на свої місця.

Далі саме той номер «Вістей з Української Центральної ради» публікує «Список членів Української Центральної ради, що вступили в склад її після 8 квітня». Читаємо: «**Змінено представників**», і далі «Від самостійників: 1) Шаповал М.» [21, с. 66–67]. Це спростовує твердження Сергія Кота, що Валентин Отамановський тільки «влітку 1917 року складає з себе повноваження члена Центральної Ради і виходить з її складу» [9, с. 666]. Також не можна погодитися з твердженням того ж самого автора про входження В. Отамановського до Центральної Ради від Української Народної Партії М. Міхновського [там само, с. 665]. Адже не Отамановський вступив до УНП, а Міхновський – до «Братства самостійників» [12, с. 34; 22, с. 9].

Отже, «самостійники» в квітні відізнали В. Отамановського з Центральної Ради, вважаючи за краще йому зайнятися більш важливою, з їх точки зору, організаційно-партійною та літературною діяльністю [12, с. 174]. Після складення депутатських повноважень Валентин знову повернувся на юридичний факультет Київського університету.

Видавництво «Вернигора» в першій половині 1917 року під його орудою видало велику кількість листівок з портретами гетьманів і протиросійськими написами та патріотичними цитатами. Також «Вернигора» видала низку брошур націоналістичного змісту, наприклад: «Катехизм українця», «Україніці та москвини», «Гетьман Іван Мазепа», «Гетьман Полуботок», «Гетьман П. Дорошенко», великі стінні плакати: «Як жив український нарід» (склав В. Отамановський), «Як Московщина визискує Україну» і т. п.

Далі видавництво видрукувало серію українських казок з чудовими ілюстраціями та перекладені В. Отамановським англійську легенду «Чайльд Горн», а також казки Гауффа і казки Бехштайна. Для юнацтва видавництво «Вернигора» видало «Пригоди Робінзона Крузо» (переклад В. Отамановського), «Книга джунглів» Р. Кіплінга, для дорослого читача — «На святоюрській горі» та «Іван Вишенський» І. Франка, «Сотник Богдан Хмель-

ницький» М. Старицького, «Фауст» Й. Гете, «Гартюф» Ж. Мол'єра, «Декамерон» Д. Бокаччо. Але особливу увагу «Вернигора» вирішила приділити українському шкільництву і тому береться видавати шкільні підручники з усіх предметів, а також географічні та історичні мапи.

Душею «Вернигори» та його ідеологічним керівником був Валентин Отамановський. Він не лише добирав і редагував, але й сам перекладав та писав для видавництва. Жодна книжка не вийшла без його участі [там само, с. 114–116].

Одночасно з роботою у видавництві Валентин брав участь у розбудові українських збройних сил на базі створеного за його участі «Українського військового клубу ім. гетьмана П. Полуботка» та готував ґрунт для об'єднання всіх «самостійників» у єдину політичну силу. Проміжним результатом останнього напрямку його діяльності став численний установчий з'їзд «Союза української державності», що відбувся 1 (14) червня 1917 р. А 19 червня в Києві зібралося багатолюдне віче (понад 2500 учасників), скликане «Союзом» під гаслами української державності [13, с. 238; 20, с. 12].

Таким чином, у результаті цілеспрямованих розвідок нам вдалося достеменно встановити ті факти з біографії В.Д. Отамановського, які раніше були недостатньо вивчені або знаходилися зовсім поза полем зору дослідників. Перспективами подальшого історико-біографічного пошуку є студіювання і відтворення наступних сторінок біографії вченого.

Список літератури:

1. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр.: (Про що «історія мовчить») / Р. Млиновецький. – 2-ге вид. перегл. і значно допов. – Б.м.: Чужина, 1973. – [Т. 2]. – 1973. – 670 с.

2. Гальчак С. Краєзнавці Вінниччини: Біографії. Бібліографія / С. Гальчак. – Вінниця: б. в., 2005. – С. 136–138.

3. Кароєва Л. Валентин Дмитрович Отамановський / Л. Кароєва // VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура»: наукові доповіді та повідомлення. – Х.: б. в., 1997. – Ч. 1. – С. 157–158.
4. Кот С. І. Честі свої не зрадив (В. Д. Отамановський) / Сергій Кот // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К. – Хмельницький: Рідний край, 1991. – С. 133–142.
5. Малюта О. Отамановський Валентин Дмитрович / Ольга Малюта // Українські історики ХХ століття. Бібліографічний довідник. Сер. «Українські історики». – К.: Ін-т істор. Укр. НАН Укр., 2006. – Вип. 2. Ч. 3. – С. 165–169.
6. Подільська старовина: науковий збірник на пошану вченого і краєзнавця В. Д. Отамановського / Від. ред. В. А. Косаківський. – Вінниця: б. в., 1993. – 480 с. – (Вінницький обласний краєзнавчий музей).
7. Савчук З. С. В. Д. Отамановський (1893–1964) – вчений, педагог, організатор науки: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / З. С. Савчук; Українська академія аграрних наук; Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2006. – 20 с.
8. Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання / В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал. – К.: Інтел, 1995. – 448 с.
9. Кот Сергій. Валентин Отамановський / Сергій Кот // Крути. Січень 1918 року: док., матеріали, дослідж., кіносценарій / Іст.-культурол. т-во «Герої Крут»; упоряд.: Я. Гаврилюк. – К.: Просвіта, 2008. – 840 с.: іл.
10. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. – К.: б. в., 2007. – 255 с.
11. Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада: період становлення / В. Ф. Верстюк // Український історичний журнал. - № 2. – 2007. – С. 23–46.
12. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр.: (Про що «історія мовчить») / Р. Млиновецький. – 2-ге вид. переглянуте і значно доп. – Торонто: Чужина: Друком вид. «Гомін України». – 1970. – [Т. 1]. – 1970. – 571 с.

13. Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: життя і слово / Ф. Г. Турченко. – К.: Генеза, 2006. – 318 с.
14. Турченко Ф. Г. Утворення Української Центральної Ради: джерела та їх інтерпретації / Ф. Г. Турченко // Український історичний журнал. - № 2. – 2007. – С. 63–77.
15. Архів Харківського національного медичного університету «Харьковский Государственный Медицинский Институт Министерства Здравоохранения УССР (ХГМИ). Г. Харьков. Отдел кадров. Дело № 28. Отамановский Валентин Дмитриевич. Зав. Кафедрой латинского языка. Начато 20 октября 1958 г. Окончено 17 января 1972 г. На 47 листах».
16. Похилевич Л. И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии / Л. И. Похилевич. – К.: тип. КПЛ, 1864. – 763 с.
17. Злотополец Валентин. Син України: іст. повість з часів укр. лицарства / Передмова видавництва «Укр. націоналіст». – [Б. м.: б. в., б. р.]. – 20, 223 с. – Репринт. вид. кн.: Син України: іст. повість у 3-х ч. з ілюстр. та мапою / сюжет, опрацювання та ред. Вал. Злотопольця; komponували: І. Федів, В. Злотополец. – К.; Кам'янець; Відень: Вернигора, 1919. – 223 с.
18. Солдатенко В. Ф. Ідейний опонент М.Грушевського (Полемічні зауваги на полях книги Ф.Турченка «Микола Міхновський: Життя і Слово») / В. Ф.Солдатенко // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 103–107.
19. Мірчук Петро. Микола Міхновський: Апостол укр. державности. – Філядельфія: Т-во Укр. Студіюючої Молоді ім. М. Міхновського, 1960. – 136 с.: іл.
20. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр.: (Про що «історія мовчить»). – 2-ге вид. перегл. і значно допов. – Б.м.: Чужина, 1973. – [Т. 2]. – 1973. – 670 с.
21. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У двох т. / Нац. АН України, Ін-т історії України, Центр. держ. архів вищих органів влади і упр. України. – К.: Наук. думка, 1996. – (Пам'ятки історії України. Сер. V, Джерела новітньої історії). Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. / [Упоряд.: В. Ф. Верстюк та ін.; Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. – 1996. – 588 с.: іл.. – (В опр.).

22. Литвин Сергій. Військо Центральної Ради: злочинна недбалість чи поріг можливого? / Сергій Литвин // Воєнна історія. – 2007. – № 1-3 (31-33). – С. 9–15.